

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/115/17-21>

Arzu Abbasova

Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0005-3264-9538>
arzu088@gmail.com

Qədim türk qaynaqlarındakı Qərbi Azərbaycan toponimləri və onların erməniləşdirilmiş variantları

Xülasə

Dilin lüğət tərkibindəki maraqlı söz qruplarından biri də toponimlərdir. Toponimlər hər bir xalqın tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görədir ki, dilin onomastik tərkibində toponimlər ən qədim leksik vahid hesab olunur. Müxtəlif dillərə məxsus toponimlərin bir çoxunun yaranma tarixi həmin dillərin yazılı abidələrinin tarixindən xeyli qədimdir.

Qədim türk qaynaqları üzrə toponimik araşdırmalar zamanı Qərbi Azərbaycanda mövcud olan tarixi toponimlərin tərkibində Azərbaycan dilinin qədim dialekt sözlərinə təsadüf olunur ki, bu sözlərin bir qismi dilimizdə işlənir, bir qismi isə mənasını dəyişərək dialektizm kimi dilimizdə işlənəlməkdədir.

Toponimik tədqiqatlar göstərir ki, Osmanlı dövrünün qaynaqlarında inzibati ərazi baxımından bütöv Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan və onun ətraf bölgələrindən olan Qərbi Azərbaycan toponimlərinin əksəriyyəti bu günə qədər qorunub saxlanılsa da, təəssüflə qeyd etməliyik ki, tarixi proseslərin nəticəsi kimi itirilmiş ərazilərimizdəki coğrafi adların xeyli hissəsi siyasi-ideoloji məqsədlərlə dəyişdirilmiş və ya tamamilə aradan qaldırılmışdır.

Açar sözlər: *Qədim türk qaynaqları, Qərbi Azərbaycan, toponimlər, leksik vahid, Osmanlı qaynaqları*

Arzu Abbasova

Nakhchivan State University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0005-3264-9538>
arzu088@gmail.com

Toponyms of Western Azerbaijan in Ancient Turkic Sources and Their Armenianized Versions

Abstract

One of the most intriguing groups of words in the language's vocabulary are toponyms. Toponyms hold special significance in the history of every nation. That is why, within the onomastic structure of a language, toponyms are considered among the oldest lexical units. The origins of many toponyms from various languages date back to times much earlier than the written monuments of those languages.

Toponymic research based on ancient Turkic sources reveals that the historical toponyms of Western Azerbaijan contain words from the ancient dialects of the Azerbaijani language. Some of these words are still in use today, while others have changed in meaning and continue to exist in the language as dialectisms.

Toponymic studies show that although the majority of toponyms from Western Azerbaijan — including Nakhchivan and its surrounding areas, which are mentioned in Ottoman sources as integral parts of a unified Azerbaijan — have been preserved to this day, it is unfortunate that, as a result of historical processes, many geographical names in the lost territories have been altered or completely erased for political and ideological purposes.

Keywords: *ancient Turkic sources, Western Azerbaijan, toponyms, lexical unit, Ottoman sources*

Giriş

Dilin lüğət tərkibindəki maraqlı söz qruplarından biri də toponimlərdir. Toponimlər hər bir xalqın tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görədir ki, dilin onomastik tərkibində toponimlər ən qədim leksik vahid hesab olunur. Müxtəlif dillərə məxsus toponimlərin bir çoxunun yaranma tarixi həmin dillərin yazılı abidələrinin tarixindən xeyli qədimdir.

S. Mollazadə yazır: «Toponimlər təkcə coğrafi obyektlərin ünvanı deyil, onlar həm də qədim dillərin, o dildə danışan xalqların canlı şahidləridir» (Quliyev, 2007, s. 6).

Toponimlərin bir qisminin zəngin informasiya yükünə malik olduğunu qeyd edən A. Qurbanov A. V. Superanskayanın fikri ilə razılaşaraq göstərir ki, toponimlər tarixin aynasıdır (Mollazadə, 1985, s. 362).

Tədqiqat

Tarixən qədim türk torpaqları olmuş, hazırda isə başqa xalqların müstəmləkəsinə çevrilmiş ərazilərimizdə – xüsusilə Güney Azərbaycanda (İranda), indiki Ermənistan ərazisi olan Qərbi Azərbaycanda, Rusiyada, Gürcüstanda və bir çox başqa bölgələrdə fonetik dəyişikliyə uğramış onomastik vahidlərdə səsin əvəzlənməsi nəticəsində küllü miqdarda yer – yurd və şəxs adlarımızın mənası da dəyişdirilmişdir» (Hacıyeva, 2008, s. 115).

Qədim türk qaynaqları üzrə toponimik araşdırmalar zamanı Qərbi Azərbaycanda mövcud olan tarixi toponimlərin tərkibində Azərbaycan dilinin qədim dialekt sözlərinə təsadüf olunur ki, bu sözlərin bir qismi dilimizdə işlənir, bir qismi isə mənasını dəyişərək dialektizm kimi dilimizdə işlənməkdədir.

XVIII əsr İrəvan əyalətinin Xıncırək nahiyyəsində Ağnadərə, Çaltəpə, Astadingil, Çatıqıran, Xəlilxarabası və s. bu kimi toponimlər Azərbaycan – türk dilinin qədim dialektal xüsusiyyəti kimi özünü göstərir (Hacıyeva, 2007, s. 307-310).

Toponimik tədqiqatlar göstərir ki, Osmanlı dövrünün qaynaqlarında inzibati ərazi baxımından bütöv Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan və onun ətraf bölgələrindəki toponimlərin əksəriyyəti bu günə qədər qorunub saxlansa da, təəssüflə qeyd etməliyik ki, tarixi proseslərin nəticəsi kimi itirilmiş ərazilərimizdəki coğrafi adların xeyli hissəsi siyasi – ideoloji məqsədlərlə dəyişdirilmiş və ya tamamilə aradan qaldırılmışdır (Bayramov, 2002).

Vaxtı ilə İrəvan ərazisində mövcud olan türkmənşəli toponimlərin tarixi qaynaqlarda göstərilən qədim adlarının son dövrlərdə tamamilə kökündən dəyişdirilməsi faktı antitürk erməni siyasətinin və türklərə qarşı mənəvi soyqırımının bariz nümunəsidir. Bu barədə müxtəlif mənbələrdən, kitablardan, məqalə və sənədlərdən istənilən qədər tarixi fakt və məlumatlar əldə etmək mümkündür. İndiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan – türk tarixinin izlərini tamamilə silmək və məhv etmək məqsədilə bu ərazidəki qədim türk toponimlərinin dəyişdirilməsinə hələ sovet dövründən xüsusi diqqət yetirilmişdir (Budaqov, Qeybullayev, 1998).

Erməniləşdirilmiş qədim türk toponimlərinin tədqiqində ən dəyərli qaynaqlardan biri akademik B. Budaqovun Q. Qeybullayevlə birgə hazırladığı «Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti» əsəridirsə, digər qaynaqlardan biri də Ə. Ələkbərlinin «Qədim oğuz – türk yurdu Ermənistan» əsəridir ki, bu əsərdə də yüzlərlə erməniləşdirilmiş qədim toponimlərimiz haqqında rəsmi statistik məlumatlar öz əksini tapır. Ermənistan SSR Ali Sovetinin konkret tarixi rəsmi sənədləri – fərmanları əsasında yazılmış bu əsər ermənilərin son 70 ildə Ermənistandakı türk mənşəli qədim yer – yurd adlarını saxtalaşdırmaqla erməniləşdirmək kimi məkirli siyasətini ortaya qoyur. Əsərdən aydın olur ki, ermənilər Azərbaycan – türk toponimlərini müxtəlif prinsiplərlə dəyişdirmişlər. Belə prinsiplərin bir qismini qeyd etmək yerinə düşər (Məmmədov, 2001; Qurbanov, 1988):

1. Sovet ideologiyasını təbliğat bəhanəsi ilə toponimlərin dəyişdirilməsi:

Böyük Qarakilsə – Kirovakan (Böyük Qarakilsə rayonu).

Gümrü – Aleksandropol – Leninakan (Düzkənd rayonu).

Qaranlıqdərə – Lusadzor (tərcüməsi: Işıqlıdərə; Karvansaray rayonu).

Çanaxçı – Sovetaşen (Vedi rayonu).

2. Erməni millətindən olan ayrı – ayrı yazıçı, inqilabçı və başqa tarixi şəxsiyyətlərin adını əbədləşdirmək bəhanəsi ilə toponimlərin dəyişdirilməsi:

3. Ellər – Abovyan (Ellər rayonu).

Kəvər – Yeni Bayazid – Kamo (Kəvər rayonu).

Böyük Şəhriyar – Nalbandyan (Sərdarabad rayonu).

Hərfi tərcümə (kalka) yolu ilə toponimlərin dəyişdirilməsi:

Daşqala – Karaberd (ermənicə «kar» - «daş», «berd» - «qala» deməkdir; Akin rayonu).

Gödəkbulaq – Karçaxpyur (ermənicə «karç» - «gödək», «axpyur» - «bulaq» deməkdir; Basarkeçər rayonu).

Göl – Liçk (ermənicə «liçk» - «göl» deməkdir; Aşağı Qaranlıq rayonu).

4. Bəzi adlardakı «böyük», «kiçik», «yuxarı», «aşağı» sözlərini erməniləşdirməklə toponimlərin dəyişdirilməsi:

Böyük ayrım – Medzayrum (ermənicə «medz» - «böyük» deməkdir; Allahverdi rayonu).

Kiçik Vədi – Pokr Vədi (ermənicə «pokr» - «kiçik» deməkdir; Vədi rayonu).

Yuxarı Ağcaqala – Verin Ağcaqala (ermənicə «verin» - «yuxarı» deməkdir; Talin rayonu).

Aşağı Ağcaqala – Nerkin Ağcaqala (ermənicə «nerkin» - «aşağı» deməkdir; Talin rayonu).

5. Bəzi adlardakı «kənd» sözünü ermənicələşdirməklə toponimlərin dəyişdirilməsi:

Məlikəkənd – Melikgyuğ (ermənicə «gyuğ» - «kənd» deməkdir; Abaran rayonu).

Lalakənd – Laligyuğ (İcevan rayonu).

Təzəkənd – Tazagyuğ (Zəngibasar rayonu).

6. Erməni tələffüzünə uyğunlaşdırılaraq toponimlərin dəyişdirilməsi:

Həkəri – Akori (Allahverdi rayonu).

Uzunlar – Odzun (Allahverdi rayonu).

Ərzəkənd – Arzakan (Axta rayonu).

Şınıx – Şnox (Allahverdi rayonu).

7. Bəzi yaşayış məntəqələrində ancaq azərbaycanlılar yaşadığı üçün onların adını tam şəkildə erməniləşdirmək mümkün olmasa da, tarixi coğrafi adları itirmək üçün müxtəlif bəhanələrlə keçmiş (əsl) adlar yeni azərbaycanlı adları ilə əvəz edilib:

Sultanabad – Şurabad (Amasiya rayonu).

Qaraçanta – Əzizbəyov (Amasiya rayonu).

Haqqıxılı – Səməd Vurğun (İcevan rayonu).

8. Tarixi adın itirilməsi üçün eyni bir yaşayış məntəqəsinin adı bir neçə dəfə dəyişdirilib:

Hacıqara – Makaraşen – Lernapat (Böyük Qarakilsə rayonu).

Qaradağlı – Tsaxkaşen – Mrqavet (Qəmərli rayonu).

Paşalı – Əzizbəyov – Zaritap (Soylan rayonu).

Sultanəliqışlaq – Canəhməd – Günəşli (Basarkeçər rayonu) (Ələkbərli, 1994, s. 66).

Erməni dili mütəxəssisləri M.X.Aberyan, R.A.Açaryan, A.A.Qriqoryan və başqalarının dediyinə görə, türk dillərinin, xüsusən də Azərbaycan dilinin erməni dilinə təsiri nəticəsində yeni erməni dilinin sintaktik quruluşu qədim dilin sintaktik quruluşundan kəskin surətdə fərqlənir (Abdullayev, 1992, s. 8).

Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, erməni dilinin başqa sahələrində olduğu kimi, onomastik sistemində fonetik baxımdan Türk dilinin güclü təsiri vardır. Qaynaqlar əsasında aparılan onomastik tədqiqatlar belə bir faktı əsaslandırır ki, qədim türk tayfaları və onların başçılarının adları, həmçinin bir çox türk sözləri erməni dilinə keçərək vətəndaşlıq hüququ qazanmış və erməniləşdirilmişdir. Ona görə də bu dil faktları əsasında elmi şəkildə öyrənmək vacib məsələlərdəndir (Əhmədov, 1991).

Osmanlı dövrü qaynaqları olan «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri» və «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə qeydə alınmış bu etnosların adını daşıyan toponimlərin əksəriyyətinin eyni fonetik tərkibdə müasir dövrdə də işlənməsi faktı diqqəti cəlb edir (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996).

Qədim türk qaynaqları üzrə aparılan araşdırmalardan bir daha aydın olur ki, qədim Azərbaycan – türk torpaqları olmuş indiki Ermənistan tarixi dövrlərdə Azərbaycan dövlətinin tərkib hissəsi olmaqla, daxili inzibati ərazi bölgüyə də malik olmuşdur (Kırzioğlu, 1993).

Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə dəyişdirilmiş qədim Azərbaycan – türk mənşəli toponimlərdən bir qisminin adını əks etdirən cədvələ nəzər yetirək.

S№	Keçmiş ad	Dəyişdirilmiş yeni ad	Dəyişdirilmə tarixi
1.	Alagöz	Araqats	1950.
2.	Almalı	Xndzorut	12.11.1946.
3.	Ağbulaq	Lusaxpyur	26.04.1947.
4.	Astazur	Şvanidzor	22.04.1935.
5.	Avdalağalı	Vavaşen	03.01.1935.
6.	Aşağı Adıyaman	Nerkin Getaşen	07.12.1945.
7.	Adamxan	Vardadzor	03.07. 1968.
8.	Aşağı Alçalı	Arsvanist	27.09.1968.
9.	Basarkeçər	Vardanes	1969.
10.	Başkənd	Geharkunik	04.04.1946.
11.	Bayandur	Vaqatur	07.05.1969.
12.	Birəli	Lancap	03.07.1968.
13.	Böyük Qarakilsə	Kirovakan	03.01.1935.
14.	Bəykənd	Medz Pəni	—
15.	Qarğabayar	Haykaşen	25.05.1965.
16.	Qoturbulaq	Tucur	—
17.	Qəmərli	Metsamor	15.07.1946
18.	Qaraqoyun	Ferik	25.01.1978.
19.	Quşçu	Keçid	12.11.1946.
20.	Qaladərəsi	Qalidzor	—
21.	Qaraqala	Sevaberd	21.06.1948.
22.	Qarakilsə	Sisyan	02.03. 1940.
23.	Qaranlıqdərə	Xavaradzor	—
24.	Muğan	Hovdaliç	25.01.1978.
25.	Muğancıq	Haygedzor	19.04.1950.
26.	Muğan (Hacı Muğan)	Dzovazard	25.01.1978.
27.	Molladursun	Şaumyan	03.01.1935.
28.	Cadıqıran	Razdan	—
29.	Cul	Artavan	19.04.1950.
30.	Güney	Getaşen	03.01.1935.
31.	Göykilsə	Kanutan	03.01.1935.
32.	Güllücə	Zobk	25.01.1978.
33.	Göytur	Getan	03.01.1935.
34.	Güldüzü	Vardohovud	1987.
35.	Gorus	Qoris	—
36.	Yaşıl	Kakavadzor	12.11.1946.
37.	Yelqovan	Kotyak	03.01.1935.
38.	Yanıqpəyə	Məşəkənd	25.01.1978.
39.	Xalisə	Korakert	1991.
40.	Düzkənd	Baroj	03.01.1935.
41.	Ortakənd	Qladzor	10.09.1946.
42.	Əlibəyli	Atarbeygaqn	04.04.1946.
43.	Uzuntala (poçt qəsəb.)	Kayan	25.05.1967.
44.	Muncuqlu	Tsilkar	26.04.1946.
45.	Haçasu	Aqaur	—
46.	Həsənkənd	Şatin	03.01.1935.

47.	Tapanlı	Geğasar	25.01.1978.
48.	Kərimkənd	Tsixkaşen	02.03.1940.
49.	Küzəcik	Lancaxnyur	19.04.1950.
50.	Üçkilsə	Vağarşanat-Eçmiədzin	12.03.1945.
51.	Aşağı Türkmənli	Lusagyug	03.01.1935.
52.	Yuxarı Türkmənli	Anaqa	03.01.1935.
53.	Aşağı Qarxun	Çerarat	04.04.1946.
54.	Yuxarı Qarxun	Araks	15.07.1946

Nəticə

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə edilmiş və yeni adlarla əvəz edilmiş belə toponimlərin bir müddətdən sonra müəyyən rəsmi sənədlərdə bərpa edilməsi bir qədər çətinləşir və ya mümkünəşür. Məhz bu baxımdan toponimik tədqiqatlarda tarixi coğrafi adların müasir adlarla paralel verilməsi olduqca zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. Z. (1992). *Azərbaycan dili məsələləri*. Bakı Universiteti.
2. Bayramov, İ. (2002). *Qərbi Azərbaycanın Türk mənşəli toponimləri*. Elm.
3. Budaqov, B. Ə., & Qeybullayev, Q. Ə. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Oğuz eli.
4. Əhmədov, T. M. (1991). *Azərbaycan toponimikasının əsasları*. BDU.
5. Ələkbərli, Ə. (1994). *Qədim Türk – Oğuz yurdu – «Ermənistan»*.
6. Hacıyeva, Q. (2008). *Cənubi Azərbaycan toponimləri*. Elm.
7. Hacıyeva, Q. Ə. (2007). Ümumtürk dialekt leksikasında Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin yeri. I Uluslararası Türk Dili və Ədəbiyyatı Simpoziumu, Türkiyə - Isparta.
8. *İrəvan əyalətinin icmal dəftəri*. (1996). Elm.
9. Kırzioğlu, F. (1993). *Osmanlıların Kafkas – İllerini Fethi (1451–1590)*. TTKB.
10. Məmmədov, H. (2001). *Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri*. Elm.
11. Mollazadə, S. M. (1985). *Azərbaycan toponimləri*. Elm.
12. Quliyev, Ə. A. (2007). *Qədim Türk onomastikası*. ADPI.
13. Qurbanov, A. (1988). *Müasir Azərbaycan dilinin onomalogiyası*. Maarif.

Daxil oldu: 23.01.2025

Qəbul edildi: 01.05.2025